UDC 27-526.7(497.11)"17"
DOI https://doi.org/10.18485/rzzsk_saopstenja.2022.54.2

Миљана М. Матић

Музеј Српске православне цркве
maticmiljana@yahoo.com

Прегледни рад
Примљен: 1.10.2021.
Прихваћен: 16.5.2022.

ДВА КРСТА-РЕЛИКВИЈАРА ИЗ МУЗЕЈА СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Апстракт: *У Музеју Српске православне цркве у Београду чувају се два значајна реликвијара пореклом из манастира Бешенова (МСПЦ е. бр. 1091) и Дивше (МСПЦ е. бр. 1155). Реч је о окованим крстовима израђеним од сребра са позлатом техникама резања, искуцавања, ливења, окивања, филиграна и емаља. Примерак из манастира Бешенова има облик напрсног крста, унутар кога се налазе преграде за делове моштију и реликвије више знаменитих хришћанских светитеља, од којих неке недостају. На предњој страни крста и на оштећеном крстообразном сегменту за затварање преграда с полеђине урезан је текст, на основу кога је могуће установити о којим је моштима и реликвијама реч. Крст из Дивше типолошки одговара реликвијарима за целивање и садржи више већих сегмената моштију неколико, за сада, неидентификованих светитеља. Разматрањем извора и расположивих података, палеографских особености натписа и аналогија, долази се до датирања крстова у XVIII век. У случају напрсног реликвијара из Бешенова, претпостављена је руска провенијенција предмета, док је мошчаник из Дивше, на основу записа у Протоколу манастира о ктиторском дару јеромонаха хаџи-Исидора Дамјановића, датиран у 1763. годину.*

Кључне речи: *крст, реликвијар, Бешеново, Дивша, Музеј Српске православне цркве, XVIII век*

У корпусу збирке метала у Музеју Српске православне црквечувају се два крста-реликвијара, који се први пут публикују у овом раду. Реч је о напрсном крсту са моштима и реликвијама више светитеља из манастира Бешенова (МСПЦ е. бр. 1091)и крсту са моштима из манастира Дивше (МСПЦ е. бр. 1155).

Напрсни крст-реликвијар из манастира Бешенова

Крст из Бешенова (сл. 1) представља напрсни крст-реликвијар од сребра са позлатом, димензија 15,1 × 11,1, дубине 1,2 cm. Кракови крста завршени су тролистом, чији је средишњи сегмент изведен у виду сараценског лука. Горњи

Miljana M. Matić

Serbian Orthodox Church Museum

TWO RELIQUARY CROSSES FROM THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH MUSEUM

Abstract: *At the Serbian Orthodox Church Museum in Belgrade, there are two important reliquaries originating from the monasteries of Bešenovo (MSPC e. No. 1091) and Divša (MSPC e. No. 1155). These are forged crosses made of silver with gold plating using the cutting, hammering, casting, riveting, filigree and enamel techniques. The specimen from Bešenovo monastery has the shape of a pectoral cross within which there are partitions for parts of remains and relics of several famous Christian saints, some of which are missing. On the front side of the cross and on the back side of the damaged cruciform segment for the closing of the partitions there is an incised text on the basis of which it is possible to establish which remains and relics these are. In terms of typology, the cross from Divša corresponds to the reliquaries that were venerated and kissed and it contains larger segments of the remains of several, so far unidentified, saints. By considering the sources and available data, the palaeographic characteristics of the inscription and analogies, we can come to the dating of the crosses back to the 18th century. In the case of the pectoral reliquary from Bešenovo, it is presumed that the object is of Russian origin. As for the reliquary from Divša, on the basis of a note in the monastery's Protocol concerning the ktetorial gift of hieromonk Hadži-Isidor Damjanović, it has been dated back to 1763.*

Key words: *cross, reliquary, Bešenovo, Divša, Serbian Orthodox Church Museum, 18th century*

Within the corpus of the metal collection at the Serbian Orthodox Church Museum, there are two reliquary crosses that are published for the first time in this paper. These are a pectoral cross with remains and relics of several saints from Bešenovo monastery (MSPC e. No. 1091) and a cross with relics from Divša monastery (MSPC e. No. 1155).

Pectoral reliquary-cross from Bešenovo monastery

The cross from Bešenovo (Fig. 1) is a pectoral reliquary cross made of silver with gold plating, measuring 15.1 × 11.1 cm and 1.2 cm deep. The arms of the cross are finished with a trefoil, the central segment of which was made in the form of

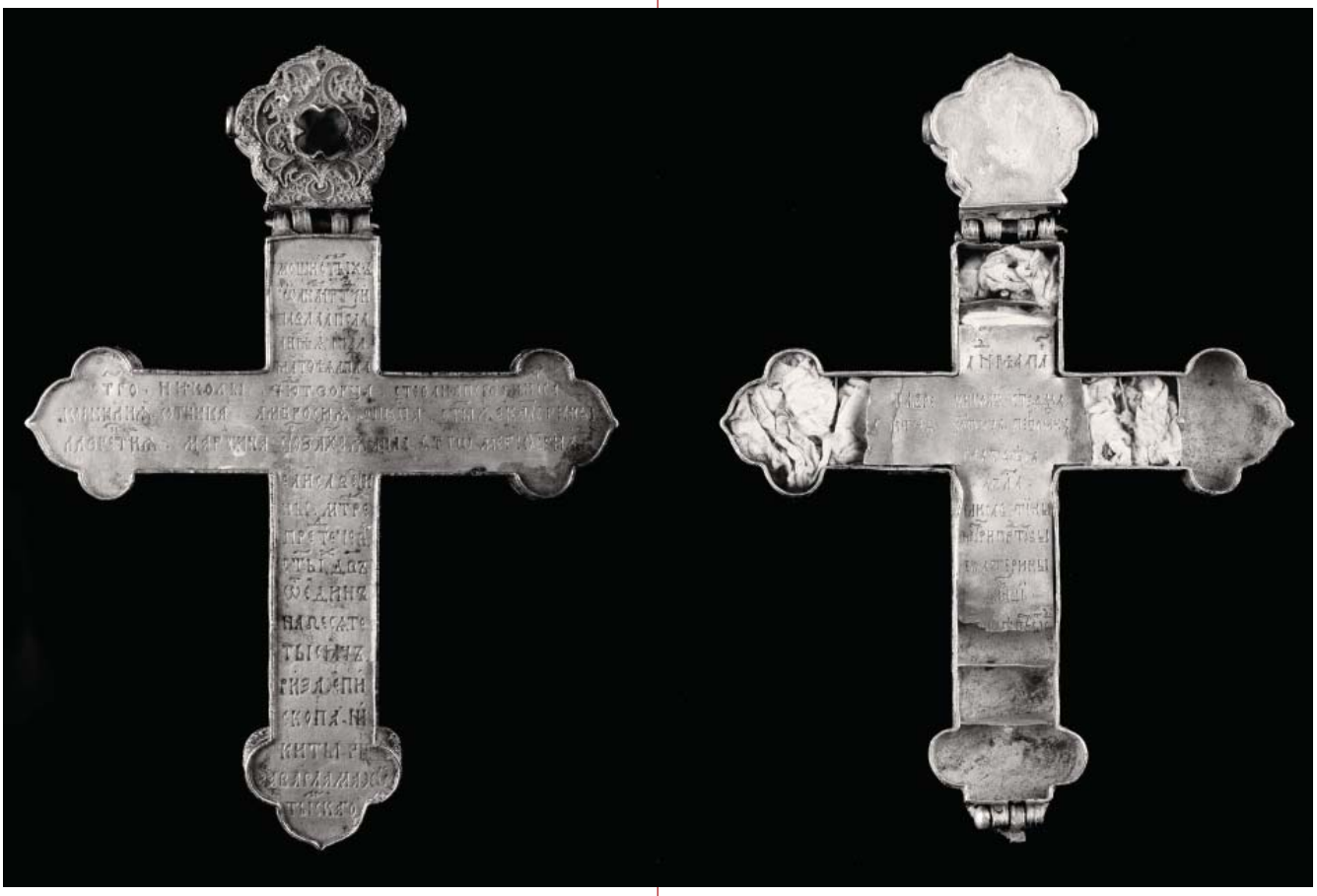

1. Нагрсни крст-реликвијар из Бешенова, предња страна и полеђина, 1732, инв. бр. МСПЦ е. бр. 1091 – BEŠ. 33 (фото: Александар Радосављевић)

1. Pectoral reliquary-cross from Bešenovo, front side and the back, 1732, inv. no. MSPC e. no. 1091 – BE. 33 (photo by: Aleksandar Radosavljević)

крак крста је копчом спојен са четворолисним нодусом, украшеним филигранском лозицом, испуњеном плавим и зеленим емаљем. У средишту нодуса је округли црни полудраги камен, крстообразно уфасован. Полеђина нодуса је равна, док са стране постоје два отвора предвиђена за провлачење ланца. Бочне ивице крста украшене су мотивом лозице изведене техником филиграна, уз употребу тамноплавог и светлозеленог емаља. На предњој, равној и позлаћеној страни крста је у двадесет редова прецизно и са умећем урезан текст, у потпуности читљив, у коме се наводе имена светеља чије су честице, односно реликвије чуване унутар седамнаест сегмената полеђине у време када је крст израђен:

мощи҃ ст҃ыхъ |
ї҆ѡа҃нꙗ и пр҃тчн҃. |
павля ап҃ла |
андр҃ѣѧ а҃пла |
матѳѣѧ а҃пла |
ст҃го · николы · ї҆ѡ҃творца · стеѳаня первомн҃ка |
корнилиѧ сотника ямбросиѧ. епск҃пꙗ. ст҃ыѧ екатерины |

a pointed arch. The upper arm of the cross is connected by a rivet with a four-leafed nodule decorated with a filigree vine filled with blue and green enamel. In the centre of the nodule there is a round black semi-precious stone, cruciformly fixed. The back of the nodule is flat, while on the side there are two openings foreseen for the pulling through of the chain. The side edges of the cross are decorated with a vine motif made by the filigree technique, using dark blue and light green enamel. On the front, flat and gilded side of the cross there are twenty lines, with precisely and skilfully engraved text, fully legible, which lists the names of the saints whose particles or relics were kept within 17 segments of the back at the time when the cross was made:

мощи҃ ст҃ыхъ |
ї҆ѡа҃нꙗ и пр҃тчн҃. |
павля ап҃ла |
андр҃ѣѧ а҃пла |
матѳѣѧ а҃пла |
ст҃го · николы · ї҆ѡ҃творца · стеѳаня первомн҃ка |
корнилиѧ сотника ямбросиѧ. епск҃пꙗ. ст҃ыѧ екатерины |

лавре҃тнѧ҆ . мѧртння ст҃о ѕахе҃ѧ ап҃ля. ст҃ѡ мерку́рїѧ |
ѥлїса́ветѝ |
ны. мт҃ре |
пре҃тече вы |
ст҃ы҆ дв҃ъ |
ѿ е́диннъ |
ня десѧте |
ты сѧтъ.|
ри́ѕя епи́ |
скопа. ни́ |
киты · рн |
ѕа ваярлѧмя хв҃ |
ты҆ск҃яго

Полеђина крста је оштећена. Сребрна оплата, која је са задње стране затварала седамнаест преграда у којима су се налазили делови моштију, уништена је у горњем, левом, десном и доњем делу. На крају доњег крака крста преостао је део сломљене копче, а у врху горњег крака крста види се урезани метални сегмент који је био део део система затварања поклопца с полеђине. Десет редова натписа је сачувано и читљиво:

...
...
а҆нр҃ѣа ап҃л |
... лавре · николы · стефана ... |
...а нтнѧ ч҃отвоца. пѣвоі҃нка |
матѳѣꙗ · ... |
ап҃ла · |
еписаветїны |
мт҃ри́ пр҃тчвы |
екатерины |
і҃нцї · |
⟨ст҃ы҆ д⟩ѣвть ѿ є҃ |
...
...
...

Од седамнаест преграда испод сребрне оплате, данас су празне четири (сл. 2). Према натпису на предњој страни крста, унутар њега се налазе мошти Светог Јована Претече, Павла апостола, Андреје апостола, Матеја апостола, Светог Николе Чудотворца, Стефана Првомученика, Корнилија сатника, Амвросија епископа, Свете Екатарине, Лаврентија, Мартина, Светог За[к]хеја апостола, Светог Меркурија, Јелисавете матере [Светог Јована] Претече, „у светима два од дванаест светих“, риза епископа Никите и риза Светог Варлама хутинског (цртеж 1). На оштећеном сребрном лиму који затвара преграде са моштима на полеђини крста из Беше-

лавре҃тнѧ҆ . мѧртння ст҃о ѕахе҃ѧ ап҃ля. ст҃ѡ мерку́рїѧ |
ѥлїса́ветѝ |
ны. мт҃ре |
пре҃тече вы |
ст҃ы҆ дв҃ъ |
ѿ е́диннъ |
ня десѧте |
ты сѧтъ.|
ри́ѕя епи́ |
скопа. ни́ |
киты · рн |
ѕа ваярлѧмя хв҃ |
ты҆ск҃яго

The back of the cross is damaged. The silver formwork, which closed from the back side 17 partitions that contained parts of the relics, was destroyed in the upper, left, right and lower segments. At the end of the lower arm of the cross, a part of a broken rivet has remained, while on the top of the upper arm of the cross there is a visible incised metal segment that used to be a part of the system for the closing of the lid from the back. Ten lines of inscriptions have been preserved and are legible:

...
...
а҆нр҃ѣа ап҃л |
... лавре · николы · стефана ... |
...а нтнѧ ч҃отвоца. пѣвоі҃нка |
матѳѣꙗ · ... |
ап҃ла · |
еписаветїны |
мт҃ри́ пр҃тчвы |
екатерины |
і҃нцї · |
⟨ст҃ы҆ д⟩ѣвть ѿ є҃ |
...
...
...

Out of the 17 partitions underneath the silver formwork, four are empty nowadays (Fig. 2). According to the inscription on the front of the cross, inside it there are the relics of St John the Forerunner, Paul the Apostle, Andrew the Apostle, Matthew the Apostle, Saint Nicholas of Myra, Saint Stephen the First martyr, Cornelius the Centurion, Ambrose of Milan, Saint Catherine of Alexandria, Saint Lawrence, Saint Martin, Saint Zacchaeus the apostle, Saint Mercurius, Elizabeth mother of St John the Forerunner, “among the holy two of the twelve holy,” vesture of Nicetas of Remesiana and vesture of Saint Barlaam of Khutyn (drawing 1). The names of St Andrew the Apostle, Nicholas, Stephen, Matthew the Apostle, Elizabeth

2. Отворена полеђина напрсног крста из Бешенова (фото: Александар Радосављевић)

2. Open back side of the pectoral cross from Bešenovo (photo by: Aleksandar Radosavljević)

Цртеж 1. Предња страна напрсног крста-реликвијара из Бешенова, 1732, инв. бр. МСПЦ е. бр. 1091 – BEŠ. 33 (аутор цртежа: Наташа Животић)

Drawing 1, Front side of the pectoral reliquary-cross from Bešenovo, 1732, inv. no. MSPC e. no. 1091 – BEŠ. 33 (drawing by: Nataša Životić)

нова могу се прочитати имена Светог Андреје апостола, Николе, Стефана, Матеја апостола, Јелисавете матере Светог Јована Претече, Свете Екатерине мученице и два од дванаест светитеља (цртеж 2). Уочава се да су имена светиеља која су урезана на полеђини крста, сачувана и на лицу крста, али је редослед којим су наведена измењен. Палеографска анализа указује на то да урезани текст представља стилизовани полуустав рускословенске редакције, са честом употребом слова јус (ѧ) и тита (ѳ) (ꙗматѳѣꙗ, стеѳана).

На основу старе сигнатуре BE. 33, XIV, коју је предмет добио у Загребу, где је однет у току Другог светског рата, зна се да је овај напрсни крст-реликвијар пореклом из манастира Бешенова на Фрушкој гори. Као и велики број других црквено-уметничких драгоцености, и овај напрсни реликвијар стигао је у Музеј Српске православне цркве реституцијом из Хрватске после Другог светског рата. Манастир је у време Независне Државе Хрватске најпре опљачкан од

the Mother of St John the Forerunner, St Catherine the martyr and two of twelve saints can be read on the damaged silver plate that closes the partitions with the relics on the back of the cross from Bešenovo (Figure 2). It may be noticed that the names of the saints engraved on the back of the cross have been preserved on the face of the cross as well, but the order in which they are listed has been changed. The palaeographic analysis indicates that the engraved text represents a stylised mixed scripture of the Russian-Slavonic redaction, with frequent use of the letters *jus* (ѧ) and *tita* (ѳ) (ꙗматѳѣꙗ, стеѳана).

Based on the old signature mark BE. 33, XIV which the object got in Zagreb, where it was taken during WWII, it is known that this pectoral reliquary cross originated from Bešenovo monastery on Fruška Gora [mountain]. Just like a large number of other sacred and artistic treasures, this pectoral relquary also arrived at the Serbian Orthodox Church Museum through restitution from Croatia after WWII. During the Independent State of Croatia,

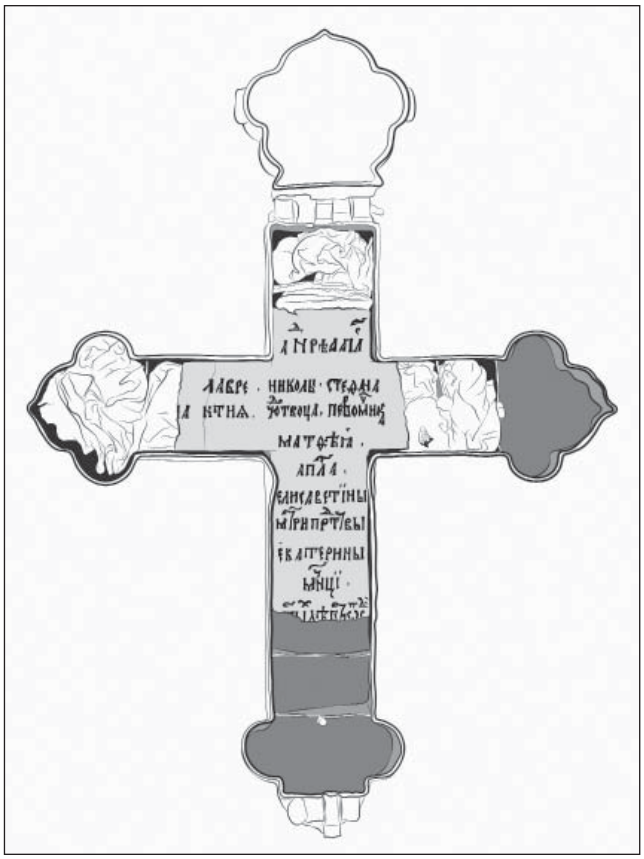

Цртеж 2. Полеђина наипрсног крста-реликвијара из Бешенова, 1732, инв. бр. МСПЦ е. бр. 1091 – BEŠ. 33 (аутор цртежа: Наташа Животић)

Drawing 2. Back side of the pectoral reliquary-cross from Bešenovo, 1732, inv. no. MSPC e. no. 1091 – BEŠ. 33 (drawing by: Nataša Životić)

усташа 1941. године, а од 1942. до 1944. године непрестано је био изложен ратним дејствима јер је у њему била присутна усташка или народноослободилачка војска. Гестапо је прво минирао конак, да би манастирска црква до темеља била уништена у немачком бомбардовању с пролећа 1944. године. У извештају Светом архијерејском сабору 1947. године Комисија је означила манастир Бешеново као „потпуно уништен“.[1]

Први писани помен манастира Бешенова потиче из 1546. године и налази се у турском попису Сремског кадилука из 1545–1548. године, на основу кога знамо да је манастир плаћао износ од 100 акчи турској царској благајни.[2] Најстарији попис Бешенова датира из визитације 1771–1772. године, док су у XIX веку на-

[1] Стојановић 2012: 82–83, нап. 23. В. и: Ковачевић, Нинковић 2010: 263–310; Ковачевић 2011: 13.

[2] Ковачевић 2009: 99–101; Ковачевић 2011: 12, 16–18 и даље.

the monastery was first looted by the Ustashas in 1941 and from 1942 to 1944 it was constantly exposed to war activities because either the Ustashas or the People's Liberation Army were present there. The Gestapo first blasted the dormitory and then the monastery church was razed to the ground in the German bombing in the spring of 1944. In a report to the Bishops' Council of the Serbian Orthodox Church in 1947, the Commission described Bešenovo Monastery as "completely destroyed."[1]

The first written mention of Bešenovo monastery dates back to 1546 and it may be found in the Ottoman census of Syrmia kadiluk from 1545–1548, on the basis of which we know that the monastery paid the amount of 100 akçe to the Ottoman imperial treasury.[2] The oldest census of Bešenovo dates back to the visitation of 1771–1772, while there were three more censuses in the 19th century: in 1842, 1845 and 1896. In 1598, a hand cross, later transferred to Šišatovac, was forged for the monastery.[3] This cross has been described in the second part of the valuable work of Mihailo Valtrović on the Serbian church antiquities at the exhibition in Budapest from 1885,[4] but unfortunately the crosses to which this text is dedicated were not among the church antiquities inventoried at the time. Still, the description of a cross from the monastery of Šišatovac, forged in 1756 during the time of the Hegumen Archimandrite Kyr Vikentije Popović, testifies to the fact that there used to be more crosses in Syrmia monasteries similar to the reliquary from Bešenovo.[5] There is an inscription on this cross saying that in addition to a part of the Holy Cross, it was used to keep fragments of the relics of Holy Apostles Andrew and Anna (?), Evangelist Luke, Archdeacon Stephen, Holy Prophets Jeremiah and Elisha, Jonah, Ezekiel and Zechariah, St John Chrysostom, Ignatius of Antioch, Righteous Lazarus, the Four-Days Dead, Patriarch Nikephoros, Holy Martyrs Emilian, Myron, Cyricus, Photius, Thalaleus, Artemius and Mercurius, hieromartyr Athenogenes and Venerable Hypatia, Michael, Eudokia and Angelina and Emperor Constantine, and even more particles of the relics

[1] Стојановић 2012: 82–83, remark 23. See also: Ковачевић, Нинковић 2010: 263–310; Ковачевић 2011, 13.

[2] Ковачевић 2009: 99–101; Ковачевић 2011: 12, 16–18 and on.

[3] Стојановић 1902: 256 бр. 890: за неѡфїтова грешна дша. се крьсть ѡкова радосавь. вь лето ҂з҃ї҃р҃ї҃ѕ҃.

[4] Валтровић 1886: 75–95.

[5] Валтровић 1886:80–82; Штрасер 1989: 369.

стала још три пописа: 1842, 1845. и 1896. године. За манастир је 1598. године окован један ручни крст, касније пренет у Шишатовац.[3] Овај крст описан је у другом делу драгоценог рада Михаила Валтровића о српским црквеним старинама на изложби у Будимпешти из 1885. године,[4] али међу тада пописаним црквеним старинама, нажалост, нису крстови којима је посвећен овај текст. Ипак, да је у сремским манастирима било још крстова налик реликвијару из Бешенова, сведочи опис крста из манастира Шишатовца, окованог 1756. године у време игумана архимандрита кир Викентија Поповића.[5] На овом крсту је натпис да су у њему, поред дела Часног крста, чуване честице моштију светих апостола Андреја и Ане (?), јеванђелисте Луке, архиђакона Стефана, светих пророка Јеремије и Јелисеја, Јоне, Језекиља и Захарије, Светог Јована Златоустог, Игнатија Богоносца, четвородневног Лазара, патријарха Никифора, светих мученика Емилијана, Мирона, Кирика, Фотија, Талалеја, Артемија и Меркурија, свештеномученика Атиногена и преподобних Ипатија, Михаила, Евдокије и Ангелине и цара Константина и још више честица моштију непознатих светитеља.[6] Иако не помиње напрсни крст-реликвијар, Валтровић описује мали крст из Бешенова, без украса, са оковом, по коме је „размештено само крупније камење“.[7] Један други крст манастира Бешенова, који су откупили Лазо и Атанацко 1659. године, чува се у Музеју Српске православне цркве (МСПЦ 1080).[8]

У вези са контекстом измештања црквеноуметничких предмета у ратним околностима, међу којима и реликвијара из Бешенова, треба напоменути да су у манастир Бешеново од ноћи пред објаву рата немачког Рајха Краљевини Југославији 6. априла 1941. године одлуком црквених власти из манастира Врдника – Нове Раванице пренете мошти Светог кнеза Лазара. Ту су се налазиле све до доласка Комисије формиране решењем Министарства просвете и вера – коју су чинили проф. др Радослав Грујић, др Миодраг Грбић, кустос Музеја кнеза Павла, и барон Јохан Албрехт фон Рајсвиц, немачки ратни упра-

[3] Стојановић 1902: 256, бр. 890: за неофїтова грешна душа. се крьсть окова радосавь. въ лето ҂з҃ї҃р҃ї҃ѕ҃.

[4] Валтровић 1886: 75–95.

[5] Валтровић 1886: 80–82; Штрасер 1989: 369.

[6] Валтровић 1886: 81.

[7] Валтровић 1886: 82–83.

[8] Мирковић 1931: 15; Ковачевић 2011: 20, 34.

of unknown saints.[6] Although he does not mention the pectoral reliquary-cross, Valtrović describes a small cross from Bešenovo, without decorations, with a fitting in which “only larger pieces of stone are arranged.”[7] Another cross from Bešenovo monastery, purchased by Lazo and Atanacko in 1659, is kept at the Serbian Orthodox Church Museum (MSPC 1080).[8]

In connection with the context concerning the relocation of sacred and artistic objects under wartime circumstances, including the reliquary from Bešenovo, it should be noted that from the night before the declaration of war by the German Reich to the Kingdom of Yugoslavia on 6 April, 1941, the relics of the Holy Prince Lazar were transferred from Vrdnik-Nova Ravanica Monastery to Bešenovo Monastery thanks to a decision of the church authorities. They were there until the arrival of the Commission formed under the decision of the Ministry of Education and Religious Affairs, consisting of Prof. Dr. Radoslav Grujić, Dr. Miodrag Grbić – curator of the Museum of Prince Paul and Baron Johann Albrecht von Reiswitz – German wartime administrative adviser, accompanied by German soldiers and Major Vladimir Rogoz – Croatian liaison officer at the headquarters of the military and administrative commander of Serbia. Having arrived in Bešenovo, the commission stated that the relics were intact and unblemished, but the valuables kept with them had been looted.[9] Searching for data about the valuable pectoral reliquary cross from the Serbian Orthodox Church Museum, we did not find it in the list of the items that, according to the report of Dr. Radoslav Grujić and the testimony of Archimandrite Longin, were with the relics of Prince Lazar (venerated hand cross, a pair of silver filigree epimanikia, a pair of buckles, a mitre, a gilded chain with plates, five aers, two small podeas and a cover for the relics).[10]

[6] Валтровић 1886: 81.

[7] Валтровић 1886: 82–83.

[8] Мирковић 1931: 15; Ковачевић 2011: 20, 34.

[9] “We found the holy relics of Prince Lazar in a niche of the left choir apse, on a raised pedestal, in the coffin in which he lay and was brought from Vrdnik Monastery. The coffin was locked and the key was brought to us by a former celebrant of the monastery. When we opened the coffin, we found the holy relics in a completely correct condition, except that here, like in the case of Emperor Uroš and Prince Stevan Štiljanović, all the valuables that were with the relics had been taken away.” Stojanović 2012: 74–76 note 11, 15, points at the inaccuracy in the description of the transfer of the relics provided by Stanislav Krakov, who attributed the rescue of the relics, allegedly scattered by Croats in front of Ravanica monastery to be devoured by dogs, to Dr. Hans Moser, the wartime mayor of Zemun.

[10] Стојановић 2012: 82.

3. Предмети манастира Бешеново чувани са моштима Светог кнеза Лазара 1941 (фото: Музеј СПЦ)
1) дарак за путир МСПЦ 1880 BEŠ. 79 IX
2) покривач за мошти МСПЦ 4785
3) митра МСПЦ 5134 – BEŠ. 70
4) пар сребрних филигранских наруквица МСПЦ 5488
5) ручни крст за целивање МСПЦ 4591 – BEŠ. 878
6) пар пафти МСПЦ 9623 – BEŠ. 40.2
7) воздух МСПЦ 4682 – BEŠ. 97
8) дарак за путир МСПЦ 1882 – BEŠ. 79 VI
9) воздух МСПЦ 4680 – BEŠ. 101

3. Objects from Bešenovo monastery kept with the relics of Holy Prince Lazar in 1941 (photo by: The SOC Museum)
1) podea for chalice, MSPC 1880 – BEŠ. 79 IX
2) cover for the relics, MSPC 4785
3) mitre, MSPC 5134 – BEŠ. 70
4) pair of silver filigree epimanikia, MSPC 5488
5) venerated hand cross, MSPC 4591 – BEŠ. 878
6) pair of buckles, MSPC 9623 – BEŠ. 40.2
7) aer, MSPC 4682 – BEŠ. 97
8) podea for chalice, MSPC 1882 – BEŠ. 79 VI
9) aer, MSPC 4680 – BEŠ. 101

вни саветник – у пратњи немачких војника и мајора Владимира Рогоза, хрватског официра за везу при штабу војно-управног команданта Србије. Дошавши у Бешеново, комисија је констатовала да су мошти целе и неоскрнављене, али су драгоцености чуване са њима опљачкане.[9] Трагајући за подацима о вредном напрсном крсту-реликвијару из Музеја Српске православне цркве, нисмо га пронашли на списку предмета

[9] „Свете мошти кнеза Лазара нашли смо у ниши леве певнице, на подигнутом постољу, у његовом ковчегу у коме је лежао и донешен из манастира Врдника. Ковчег је био закључан, а кључ нам је донео један бивши служитељ манастира. Кад смо ковчег отворили, нашли смо свете мошти у потпуно исправном стању, само што су и овде, као и код цара Уроша и кнеза Стевана Штиљановића, однесене све драгоцености које су се налазиле са моштима.“ Стојановић 2012: 74–76, нап. 11, 15, указује на нетачност описа преноса моштију од Станислава Кракова, који спасавање моштију, наводно од Хрвата разбацаних испред манастира Раванице да их пси разнесу, приписује др Хансу Мозеру, ратном градоначелнику Земуна.

The mentioned objects (except for the chain with plates), of great importance for the history of the veneration of Prince Lazar among the Serbian people, are kept today at the Serbian Orthodox Church Museum: the venerated blessing cross MSPC 4591 – BEŠ. 878 (Fig. 3, no. 5), the pair of silver filigree epimanikia MSPC 5488 (Fig. 3, no. 4a, б), the pair of buckles MSPC 9623 BEŠ. 40.2 (Fig. 3 no. 6), the mitre MSPC 5134 – BEŠ. 70 (Fig. 3 no. 3), the five aers (MSPC 4682 BEŠ. 97Fig. 3, no. 7; MSPC 4680 – BEŠ. 101, Fig. 3 no. 9, MSPC 4681 – BEŠ. 96, MSPC 4695 – BEŠ. 92, MSPC 4698 BEŠ. 95),[11] the two small podeas (MSPC 1880 BEŠ. 79 IX, Fig. 3 no. 1; MSPC 1882 BEŠ. 79VI, Fig. 3 no. 8) and the cover for the relics (), i.e., for the head of Prince Lazar MSPC 4785 (Fig. 4 no. 2).

[11] In addition to the said five aërs, another aër from Bešenovo MSPC 4798 BEŠ. 98 is kept at the Museum.

који су се по извештају др Радослава Грујића и исказу врдничког архимандрита Лонгина налазили са моштима кнеза Лазара (ручни крст за целивање, пар сребрних филигранских наруквица, пар пафти, митра, позлаћени ланац са плочицама, пет воздуха, два дарка и покривач за мошти).[10] Поменути предмети (осим ланца са плочицама), од великог значаја за историју молитвеног поштовања кнеза Лазара у српском народу, данас се чувају у Музеју Српске православне цркве: ручни крст за целивање МСПЦ 4591 – ВЕШ. 878 (сл. 3, бр. 5), пар сребрних филигранских наруквица МСПЦ 5488 (сл. 3, бр. 4а, б), пар пафти МСПЦ 9623 – ВЕШ. 40.2 (сл. 3, бр. 6), митра МСПЦ 5134 – ВЕШ. 70 (сл. 3, бр. 3), пет воздуха (МСПЦ 4682 – ВЕШ. 97, сл. 3, бр. 7; МСПЦ 4680 – ВЕШ. 101, сл. 3, бр. 9; МСПЦ 4681 – ВЕШ. 96, МСПЦ 4695 – ВЕШ. 92, МСПЦ 4698 – ВЕШ. 95),[11] два дарка (МСПЦ 1880 – ВЕШ. 79 IX, сл. 3, бр. 1; МСПЦ 1882 – ВЕШ. 79VI, сл. 3, бр. 8) и покривач за мошти, тј. главу кнеза Лазара МСПЦ 4785 (сл. 4, бр. 2).

Пут напрсног крста-реликвијара од Бешенова до Музеја Српске православне цркве можемо само претпоставити. Наиме, у извештају др Радослава Грујића наводи се да су из Бешенова однете у Загреб „све драгоцености, не само из ризнице, него и из олтара и са светог престола. Вероватно је, да је комисија хрватске владе и овде издала комесару реверс на узете предмете, али, како је комесар убијен, није нико знао да нам о томе даде ближа обавештења.“[12] Сигнатура коју је крст добио у Загребу ВЕ. 33 и ознака XIV, то потврђују.[13] Значајан предмет попут реликвијара више светитеља могао је бити чуван и у олтару манастирске цркве, или пак у ризници Бешенова. Уз крст је пронађена и цедуљица на којој је записано да потиче из 1732. године, иако на самом предмету није урезана година настанка, тј. израде.

Опис визитације манастира Бешенова (сл. 4) из 1753. године, обављене 22. јуна у време игумана јеромонаха Дионисија Николића према инструкцијама митрополита Павла Ненадовића, вишеструко је значајан. У инвентару цр-

We can only guess the pectoral reliquary cross's road from Bešenovo to the Serbian Orthodox Church Museum. Namely, the report of Dr. Radoslav Grujić states that "all valuables, not only from the treasury, but also from the altar and the holy throne" were taken from Bešenovo to Zagreb. In addition, he also said: "It is probable that the commission of the Croatian Government has also issued a check-out form to the commissioner for the items taken, but, as the commissioner was killed, nobody could give us any detailed information about this."[12] The signature mark which the cross got in Zagreb BE. 33 and mark XIV confirm this.[13] An important item such as the reliquary with remains of several saints may have also been kept in the altar of the monastery church or, perhaps, in the treasury of Bešenovo. Along with the cross, a note has been found with an inscription saying that it originated from 1732, although the year of its make was not engraved on the object itself.

The description of the visitation of Bešenovo monastery (Fig. 4) from 1753, carried out on 22 June during the time of Hegumen Hieromonk Dionisije Nikolić according to the instructions of Metropolitan Pavle Nenadović, is in many ways significant. In the inventory of the Church of Saint Archistrategists Michael and Gabriel, the list of the objects in the altar, in addition to a large silver fitted cross with semi-precious stones (purchased by Laza and Atanacko, nowadays at the Serbian Orthodox Church Museum), mentions "various silver or silver-fitted crosses, even some gilded ones,"[14] as well as "a large cross with the relics of saints decorated with stones."[15] The insufficiently precise description of the last mentioned cross and the detail that it is decorated with "stones" suggest caution in reaching conclusion that it is the pectoral reliquary, for it is decorated with only one semi-precious stone. The list of silver objects further mentions "18 different silver or silver-fitted crosses, and some gilded ones."[16] The inventory of Bešenovo monastery in German from 1775, kept at the Serbian Academy of Sciences and Arts archives in Sremski Karlovci (Metropolitan-Patriarchal Fund "B," document no. 89),[17] contains data on the

[10] Стојановић 2012: 82.

[11] Поред пет наведених воздуха у Музеју се чува још и воздух МСПЦ 4798 ВЕШ. 98 из Бешенова.

[12] Стојановић 2011: 82.

[13] Предмет је први пут у Музеју Српске православне цркве инвентарисала и описала виши кустос Радмила Петронијевић.

[12] Стојановић 2011: 82.

[13] The item was first inventoried and described at the Serbian Orthodox Church Museum by senior curator Radmila Petronijević.

[14] Руварац 1903: 121.

[15] Руварац 1903: 121.

[16] Руварац 1903:121; Ковачевић 2011: 34.

[17] Кулић1996: 199–202, 212–215.

4. Манастир Бешеново око 1850, бакрорез Луиза Б. Коца (фото: Библиотека Матице српске, инв. бр. ЛР I 19)

4. Bešenovo monastery around 1850, chalcography by Louise B. Kotz (photo by: The Matica Srpska Library, inv. no. LR I 19)

кве Светих архистратига Михаила и Гаврила у попису предмета у олтару, поред великог сребрног окованог крста са полудрагим камењем (откупили Лаза и Атанацко, данас у Музеју Српске православне цркве), наводе се „разни сребрни или сребром оковати крстова, по неки и позлашчени“,[14] као и „крст велики с мошчими свјатих украшен камением“.[15] Недовољно прецизан опис последњег наведеног крста и детаљ да је украшен „камением“, наводе на опрез у закључивању да се ради о напрсном реликвијару, јер њега краси само један полудраги камен. У попису предмета од сребра даље се помиње „18 разни сребрни или сребром оковати крстова, по неки и позлашчен“.[16] У инвентару манастира Бешенова из 1775. године на немачком језику, који се чува у архиву САНУ у Сремским Карловцима

[14] Руварац 1903: 121.

[15] Руварац 1903: 121.

[16] Руварац 1903: 121; Ковачевић 2011: 34.

state of the monastery, the property and furnishing, liturgical books and items, among other things also about a large number of paintings on canvas and framed graphics, but not about the cross that is the subject of this paper. The inventory of the coenobitic monastery of Bešenovo, made on the order of Metropolitan Josif Rajačić in 1842, lists “the cross “middle one” fitted in silver and gilded without a “small base” on the oblation table in the altar.[18] This cross was not mentioned in the census that ensued three years later.

The stylistic features, the editing of the inscription and the analogies allow for a supposition that the cross from Bešenovo may have originated in Russia. On the basis of Russian archival sources, it is known that the monks from Bešenovo monastery travelled to Russia in 1628, 1648, 1670 and 1671.[19] Among the books covered by the inventory of the

[18] Ковачевић 2011: 50.

[19] Ковачевић 2011: 13, 19 and on.

(митрополијско-патријаршијски фонд „Б“, документ бр. 89),[17] налазе се подаци о стању манастира, имовини и покућству, црквеним књигама и утварима, између осталог, и о већем броју слика на платну и урамљених графика, али не и о крсту који је тема овог рада. У инвентару општежитељног манастира Бешенова из 1842. године, сачињеном по налогу митрополита Јосифа Рајачића, у олтару на часној трпези наводе се „крст ’средниј’ окован сребром и позлаћен без ’столпице’“.[18] Овај крст не помиње се у попису који је уследио три године касније.

Стилске одлике, редакција натписа и аналогије допуштају претпоставку да је крст из Бешенова могао настати у Русији. На основу руских архивских извора, зна се да су монаси манастира Бешенова путовали у Русију 1628, 1648, 1670. и 1671. године.[19] Међу књигама обухваћеним пописом визитационе комисије 1753. године преовлађивале су оне руског порекла, донете из Москве, чак 54 њих. Братство Бешенова се у доба Сеобе, предвођено игуманом Теофаном, заједно са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем повукло на север у унутрашњост Угарске. Сам манастир и село Бешеново били су заштићени са четири турска указа од наношења штете, што је допринело обнови духовног живота у манастиру непосредно после 1692. године, по ослобођењу од Турака и повратку у оквире Краљевине Угарске.[20] Једно од највећих страдања манастир Бешеново доживео је 1716. године, када је тешко оштећен при повлачењу турске војске после битке на Везирцу у току аустријско-турског рата. После Пожаревачког мира, склопљеног 1718. године између Турске и Аустрије, ради прикупљања средстава за обнављање манастира монаси Бешенова поново одлазе пут Русије, где 1721. године стижу намесник јеромонах Христифор, монах Варлам и слуга Гаврило, по благослову архимандрита Максима Гавриловића. Руски цар је указом уредио да манастир одмах добије 30 рубаља, уз одобрење да се настави скупљање милостиње од приватних приложника у Москви.[21] То је доба обнове манастира: 1730. године подигнут је део јужног крила манастирског конака и трпезарије. Није искључено да је

[17] Кулић 1996: 199–202, 212–215.

[18] Ковачевић 2011: 50.

[19] Ковачевић 2011: 13, 19 и даље.

[20] Ковачевић 2011: 21–22.

[21] Ковачевић 2011: 22.

visitation commission in 1753, those of the Russian origin, brought from Moscow, prevailed, as many as 54 of them. During the Migration, Bešenovo Brotherhood, led by Hegumen Teofan, together with Patriarch Arsenije III Čarnojević, withdrew to the north to the interior of Hungary. The monastery itself and the village of Bešenovo were protected from any damage by four Ottoman decrees, which contributed to the renewal of the spiritual life at the monastery right after 1692, following the liberation from the Ottomans and the return to the Kingdom of Hungary.[20] Bešenovo monastery endured one of the greatest demise in 1716, when it was severely damaged during the withdrawal of the Ottoman army after the battle on Vezirac hill during the Austrian-Turkish War. Following the Treaty of Požarevac signed in 1718 by Ottoman Empire and Austria, in order to raise funds for the restoration of the monastery, the monks of Bešenovo again went to Russia, where the bishop’s deputy Hristifor, monk Varlam and servant Gavrilo arrived in 1721, with the blessing of Archimandrite Maksim Gavrilović. The Russian tsar decreed that the monastery should immediately receive 30 rubles, along with the granting of an approval to continue collecting alms from private donors in Moscow.[21] This is the time when the monastery was restored: a part of the south wing of the monastery dormitory and refectory was built in 1730. We cannot put aside an assumption that in the context of these circumstances, a valuable reliquary cross arrived in Bešenovo. At the Church-National Assembly held in 1731, when Vikentije Jovanović was elected Metropolitan, the new hegumen of Bešenovo, Archimandrite Atanasije Veličković, also took part. The visit to the monasteries of Fruška Gora was conducted shortly afterwards, in 1734. At that time, there were 18 monks in Bešenovo, including hieromonk Nikodim as the elder.[22]

Within the corpus of pectoral reliquary crosses kept in the collections of Russian museums and monastic treasuries, the reliquary from Bešenovo, according to the material available to us, corresponds most closely to the pectoral crosses of the 17th and 18th centuries from Moscow and Novgorod workshops. This group includes, for instance, a silver cross from Anthony’s Monastery in Moscow, nowadays kept at the National State Museum of Rus-

[20] Ковачевић 2011: 21–22.

[21] Ковачевић 2011: 22.

[22] Ковачевић 2011: 26–27.

у контексту ових околности у Бешеново стигао и вредан напрсни крст-реликвијар. На црквено-народном сабору 1731. године, када је за митрополита изабран Викентије Јовановић, учествовао је и нови игуман Бешенова – архимандрит Атанасије Величковић. Визитација фрушкогорских манастира извршена је недуго потом, 1734. године. Тада је у Бешенову било 18 монаха са јеромонахом Никодимом као старешином.[22]

У корпусу напрсних крстова-реликвијара у збиркама руских музеја и манастирских ризница реликвијар из Бешенова, према нама доступном материјалу, најближе кореспондира напрсним крстовима XVII и XVIII века из московских и новгородских радионица. Тој групи припада, на пример, сребрни крст из Антонијевог манастира у Москви, данас у Националном државном музеју Русије.[23] Крајеви кракова овог напрсног крста су на три слободне стране завршени тролистом; с лица крста је приказано Распеће Христово, док су на полеђини крста урезани називи реликвија и имена светитеља чије се мошти налазе унутар крста. Тако се у натпису наводи да се у њему чувају: део Часног крста, млеко Пречисте Богородице, Крв Претече, губа мошти светих Меркурија, Теодора Тирона, зуб Антипе, миро Свете мученице Варваре, честица жезла Ароновог, Мојсијевог, ризе светих Александра Сверуског, Никите Чудотворца, Јована Чудотворца Новог, Пафнут(ij)а Борова, Алексеја чудотворца, крв Свете великомученице Варваре, кост Марије Магдалине и мошти многих светитеља чија се имена нису сачувала.[24] Новије студије показале су да су честице различитих општехришћанских и руских светитеља узимане и уграђиване у овакве крстове после њиховог посведочења или пресвлачења моштију, што је било уобичајено у Московском царству, посебно када је реч о руским светитељима. На полеђини крста-реликвијара Теодора Алексејевича Головина из збирке Државног историјског музеја у Москви из 1677. године наведен је списак светитеља чије су мошти у њему: Преподобни Симон епископ, Никон игуман, Теофан постник, Анастасије ђакон, Аврамије игуман, Михаило митрополит кијевски, свештеник Тит, Илија Муромски, Сава чудотворац, Дамјан свештеник, Онисим постник, Никон мученик, Меладије чудотворац, Агасија.[23] The ends of the arms of this pectoral cross are finished on three free sides with a trefoil; the Crucifixion of Christ is depicted on the face of the cross, while the names of the relics and the names of the saints whose relics are inside the cross are engraved on the back of the cross. Thus, the inscription states that it contains: a part of the Holy Cross, milk of the Most Pure Mother of God, Blood of the Forerunner, the "sponge" of the relics of Saints Mercury and Theodore Tyrone, a tooth of Antipas, myrrh of Holy Martyr Barbara, a particle of the sceptre of Aaron, of Moses, vestures of Saints Alexander of All Russia, Nicetas of Remesiana, John the New Wonderworker, Paphnutius of Borovsk, Alexis the Wonderworker, the blood of the Holy Great Martyr Barbara, a bone of Mary Magdalene and the relics of many saints whose names have not been preserved.[24] More recent studies have shown that the particles of various general Christian and Russian saints used to be taken and incorporated into such crosses after they have been attested or after the changing of the laying of the relics, which was common in Moscow Empire, especially when it comes to Russian saints. On the back of the reliquary cross of Teodor Aleksejević Golovin from the collection of the State Historical Museum in Moscow from 1677, there is a list of saints whose relics are in it: Venerable Simon the Bishop, Nikon the Hegumen, Theophan the Faster, Athanasius the Deacon, Abramios the Hegumen, Michael the Metropolitan of Kiev, priest Titus, Ilya Muromets, Sava the Wonderworker, Damian the Priest, Onesimus the Faster, Barlaam the son of boyars, Nestor the Chronicler, Moses the Hungarian, Athanasius of the Caves, Basil the Martyr, Eustace the Martyr, Alypius the Iconographer, Saint Vladimir, Grand Prince of Kiev, Theodore the Martyr, Poemen Mnogoboleznenny Pechersky, Spyridon the Prosphora-baker, Theophilus the Wonderworker, and particles of the relics of many other Russian saints.[25] The pectoral reliquary cross from the State Historical Museum inv. no. GIM 6979 OK 43 (16th century) has leaf-shaped arms, the Crucifixion of Christ on the front side and engraved text on the back side. The text states that inside the cross there are relics from the rocky Mount of Olives, a particle of the Holy Cross on which Christ was crucified, relics of five martyrs, Procopius, forty holy martyrs, Stephen the Martyr, George, James Broth-

[22] Ковачевић 2011: 26–27.

[23] Стерлигова 2005: 263, рис. 2.

[24] Стерлигова 2005: 261.

[23] Стерлигова 2005: 263, рис. 2.

[24] Стерлигова 2005: 261.

[25] Шполянская 2005: 421–428.

тије лекар, Матеја свештеник, Сисоје постник, Варлам син бојарски, Нестор летописац, Мојсеј Угрин, Атанасије затворник, Василије мученик, Евстратије мученик, Алимпије иконописац, Свети Владимир кнез кијевски, Теодор мученик, Пимен многоболесни, Спиридон просфорник, Теофил чудотворац и честице моштију многих других руских светих.[25] Напрсни крст-реликвијар из Државног историјског музеја инв. бр. ГИМ 6979 ОК 43 (XVI век) има листолико завршене кракове, Распеће Христово на предњој страни и урезани текст на полеђини. У тексту се наводи да су унутар крста мошти са Камене горе елеонске, честица Часног крста, на коме је Христос распет, мошти пет мученика, Прокопија, четрдесет светих мученика, Стефана мученика, Георгија, Јакова брата Господњег, Петра митрополита и мученика Димитрија.[26] Мотив лозице са испуном од двобојног емаља дуж обода има напрсни крст-реликвијар из Државног историјског музеја ГИМ 68257/272 ВИМ 4081 ОК 7732, пореклом из Пскова, из XVII века, у коме се чувају мошти светих Козме и Дамјана.[27] Овај мотив је коришћен и при изради крста начињеног у Москви за царевића Алексија Петровића с почетка XVIII века, који се чува у Музеју московског Кремља, а прекрива и лице крста.[28] На бешеновски пример обликом асоцира крст из Државног историјског музеја Русије датиран у XVI век (сигнатура ГИМ 4747 ОК 7056) са моштима првомученика Стефана, светих Григорија Богослова и Игнатија.[29] То је донекле случај и са крстом из Псковског музеја инв. бр. 295 (друга половина XVII века).[30]

Прецизан податак о датирању крста из Бешенова нисмо успели да пронађемо у рукописној и архивској грађи и литератури, па за сада остаје недовољно јасно на основу чега је настанак крста опредељен у 1732. годину, што је забележено унутар музејске кутије у којој се крст данас чува. Рускословенска редакција текста урезаног на крсту, околност да су монаси Бешенова често путовали у Русију, као и аналогије у сродном материјалу

[25] Шполянская 2005: 421–428.

[26] Шполянская 2005а: 477–478 (кат. бр. 20), https://www.icon–art.info/masterpiece.php?lng=ru&mst_id=1698, приступљено 15. августа 2021.

[27] Шполянская 2005а: 485–486 (кат. бр. 29).

[28] Костина 2005: 626–627 (кат. бр. 7).

[29] Шполянская 2005а: 487–488 (кат. бр. 30), https://www.icon–art.info/masterpiece.php?lng=ru&mst_id=1719, приступљено 15. августа 2021.

[30] Родникова 2005: 518–519 (кат. бр. 9).

er of Jesus, Metropolitan Peter and Demetrius the Martyr.[26] A pectoral reliquary cross from the State Historical Museum GIM 68257/272 VIM 4081 OK 7732 from the 17th century has a vine motif with a filling made of two-colour enamel along the rim and it contains the relics of Saints Cosmas and Damian, originally from Pskov.[27] This motif was also used when producing a cross from the beginning of the 18th century made in Moscow for Tsarevich Alexei Petrovich, kept at the Museum of Moscow's Kremlin, and it covers the face of the cross.[28] A cross from the State Historical Museum of Russia, dated back to the 16th century (signature mark GIM 4747 OK 7056) and containing the relics of protomartyr Stephen, Saints Gregory the Theologian and Ignatius, is reminiscent with its shape of the specimen from Bešenovo.[29] This is also partially the case with a cross from Pskov Museum inv. no. 295 (second half of the 17th century).[30]

We have not been able to find precise data on the dating of the cross from Bešenovo in the manuscripts and archive materials and literature, so for the time being it remains insufficiently clear on the basis of what the cross was dated back to 1732, which is noted inside the museum box where the cross is kept today. The Russian-Slavic edition of the text engraved on the cross, the fact that Bešenovo monks often travelled to Russia, as well as the analogies with related materials found in collections throughout the present-day Russian Federation, would support the Russian provenance of the reliquary cross from Bešenovo. This assumption would also be supported by the relics of at least one famous Russian saint kept inside the cross: in addition to the relics of St. John the Forerunner and his mother, the four apostles of Christ (Andrew, Matthew, Zacchaeus and Paul), St. Nicholas, Stephen the Protomartyr and others, inside the cross there is a part of the vesture of St. Barlaam of Khutyn, a Russian venerable from the 12th century. Saint Barlaam is celebrated 6/19 November, he was born in Veliky Novgorod and died in 1192 at Khutyn Monastery, 7 km away from Novgorod, on the right bank of the

[26] Шполянская 2005а: 477–478 (кат. бр. 20) https://www.icon–art.info/masterpiece.php?lng=ru&mst_id=1698 accessed on 15 August 2021.

[27] Шполянская 2005а:485–486 (кат. бр. 29).

[28] Костина 2005: 626–627 (кат. бр. 7).

[29] Шполянская 2005а: 487–488 (кат. бр. 30). https://www.icon–art.info/masterpiece.php?lng=ru&mst_id=1719 accessed on 15 August 2021.

[30] Родникова 2005:518–519 (кат. бр. 9).

у збиркама широм данашње Руске федерације, ишле би у прилог руској провенијенцији бешеновског крста-реликвијара. Томе у прилог сведочиле би и реликвије бар једног знаменитог руског светитеља које се чувају унутар крста: поред моштију Светог Јована Претече и његове мајке, четворице апостола Христових (Андреја, Матеје, Закхеја и Павла), Светог Николе, Стефана Првомученика и других, унутар крста је део ризе Светог Варлама Хутинског, руског преподобног из XII века. Свети Варлам се прославља 6/19. новембра, рођен је у Великом Новгороду, а упокојио се 1192. године у Хутинском манастиру, 7 km удаљеном од Новгорода, на десној обали реке Волхов. Епископ Никита, чији је делић ризе такође похрањен унутар крста, могао би бити епископ новгородски и преподобни печерски свети затворник – монах отшелник који се заветовао да неће излазити из своје келије, а који се упокојио 1108. године, пре него епископ Никита Ремезијански (366–420) или епископ халкидонски Никита Исповедник (IX век). Веома занимљиву околност да се ради о напрсном крсту-реликвијару није у овом тренутку могуће поткрепити именом дародавца или особе којој је био намењен, али се може претпоставити да би то могао бити игуман бешеновске монашке обитељи или нека друга угледна монашка личност чије су достојанство и статус заврђивали инсигнију ове врсте.

Крст из манастира Бешенова може се сврстати у лепше примере репрезентативних напрсних реликвијара XVIII века у музејским збиркама у нас. Оно што га чини јединственим јесу натписи заступљени како на лицу тако и на полеђини. Функција предмета је такође недовољно јасна. Степен очуваности, непостојање припадајућег ланца и оштећења полеђине наводе на мисао да је овај крст, иако намењен за ношење на грудима угледне личности Цркве, могао бити изношен вернима на целивање, чуван у кивоту у олтару или другом за то одговарајућем светом месту. Имајући у виду богатство ризница фрушкогорских манастира у XVIII веку, постојање изврсних мајстора лаика и монаха у овом раздобљу, не треба искључити могућност да је на подобије руских крстова и реликвијар из Бешенова могао бити израђен у домаћој радионици. У то доба су се, на пример, у манастиру Крушедолу чували кивоти са моштима деспота Стефана и Јована, мајке Ангелине и деспотице Јелене Бранковић; за руку преподобне мајке Ангелине је вршачки епископ Јован Георгијевић 1724. го-

Volkhov River. Bishop Nicetas, a piece of whose vesture is also stored inside the cross, could be the Bishop of Novgorod and the venerable holy prisoner of Pechersk – an anchorite monk who vowed not to leave his cell and who died in 1108, rather than Bishop Nicetas of Remesiana (366 –420) or Bishop Nicetas the Confessor of Chalcedon (9th century). The very interesting circumstance that this is a pectoral reliquary cross cannot be substantiated at the moment with the name of the donor or the person for whom it was intended, but it may be presumed that this could be the hegumen of Bešenovo monastic community or some other prominent monastic person whose dignity and status deserved an insignia of this kind.

The cross from Bešenovo monastery may be considered as one of the best examples of the representative pectoral reliquaries of the 18th century kept at the museum collections in our country. What makes it unique are the inscriptions seen on both the front and the back sides. The function of the object is also insufficiently clear. The degree of preservation, the lack of a pertaining chain and damages to the back suggest that this cross, although intended to be worn on the chest of a prominent Church figure, may have been offered to the faithful for kissing, kept in a reliquary chest in the altar or some other suitable holy place. Bearing in mind the wealth of the treasuries of Fruška Gora monasteries in the 18th century, the existence of excellent lay masters and monks in this period, we should not rule out the possibility that the reliquary from Bešenovo, having the Russian crosses as the paragon, may have been made in a local workshop. At that time, for instance, Krušedol monastery kept reliquaries with the relics of Despots Stefan and Jovan, Mother Angelina and Despotess Jelena Branković; in 1724, the Bishop of Vršac, Jovan Georgijević, ordered a reliquary for the hand of Venerable Mother Angelina, while Bishop Nikanor Meletijević set aside a part of the relics of the holy despots and transferred them to the small church of Bishop Maksim. The relics of Mother Angelina were exhibited in a reliquary made in the form of a shallow box with a lid.[31] In 1750, the Bishop of Timisoara, Georgije Popović, ordered for Studenica Monastery the restoration of a valuable triptych-reliquary which, according to the inscription in the middle section, contained the relics of Holy Emperor Constantine and Empress Helena, Saints Char-

[31] Тимотијевић 2008: 68–77.

дине поручио ковчег, а епископ Никанор Мелетијевић издвојио је део моштију светих деспота и пренео их у малу цркву владике Максима. Мошти мајке Ангелине биле су излагане у ковчегу израђеном у виду плитке кутије са поклопцем.[31] Темишварски епископ Георгије Поповић је за манастир Студеницу 1750. године поручио обнову вредног триптиха-реликвијара, у коме се, према натпису у средишњем делу, налазе мошти Светог цара Константина и царице Јелене, Светог Харалампија, Георгија, Димитрија, Прокопија, Кира и Јована, Ахилија, Меркурија, Стефана Новог, Јакова Персијанца, Козме и Дамјана, као и реликвије попут мира Светог Симеона и честице Часног крста Господњег.[32] Емаљ примењен на крсту из Бешенова је двобојни, жичани, какав је био израђиван и на тлу јужног дела Балканског полуострва и у Русији.[33] С обзиром на то да у овом тренутку нема писаних и материјалних трагова који би сведочили да је крст из Бешенова припадао некој ставротеци, или да је био похрањен у ковчегу у коме су вредне реликвије монаси носили током „писаније“, ове могућности остају на нивоу хипотеза.

Крст-реликвијар из манастира Дивше (Ђипше)

Манастир Дивша, или Ђипша, како је у народу познатији, са црквом Светог Николе, по предању је задужбина деспота Јована Бранковића подигнута крајем XV века. Од почетка XVIII века Дивша се помиње као метох манастира Кувеждина. Стара манастирска црква, крстообразне основе, обновљена је 1744. године ктиторством Петра Јовановића из Новог Сада. Монах Матеј 1764. године гради припрату са звоником и параклисом Покрова Пресвете Богородице. Иконостас је рађен у Новом Саду 1751. године, а осликао га је 1753/1754. године Теодор Стефановић Гологлавац.[34]

У Музеју Српске православне цркве се под инвентарним бројем МСПЦ е. бр. 1155 чува крст-реликвијар израђен од позлаћеног сребра употребом техника ливења, филиграна и гранулације (сл. 5). Димензије крста износе 13 × 9,2 × 1,8 cm. На полеђини је уписана стара сигнатура DIV. 14,

[31] Тимотијевић 2008: 68–77.

[32] Духовно и културно наслеђе Манастира Студенице 2019: 258–260.

[33] Радојковић 1955: 57–59 и даље.

[34] Ковачевић 2007.

alambos, George, Demetrius, Procopius, Cyrus and John, Achillius, Mercurius, Stephen the Younger, James Intercisus, Cosmas and Damian, as well as relics such as the myrrh of Saint Simeon and particles of the Holy Cross of the Lord.[32] The enamel applied on the cross from Bešenovo comes in two colours, it is of the cloisonné type, as it used to be made on the territory of the southern part of Balkan Peninsula and in Russia.[33] Taking into consideration that as of now there are no written and material traces corroborating that the cross from Bešenovo belonged to a staurotheke or that it was stored in a reliquary chest in which monks carried valuable relics during the collection of donations, these possibilities remain at the level of hypotheses.

Reliquary Cross from Divša (Đipša) Monastery

Divša monastery or Đipša monastery, as it is better known to the people, with the Church of St Nicholas is, according to the oral tradition, the endowment of the Despot Jovan Branković built at the end of the 15th century. Since the beginning of the 18th century, Divša has been mentioned as the metoch of Kuveždin monastery. The old monastery church with the cross-in-square design was restored in 1744 thanks to the ktetorship of Petar Jovanović from Novi Sad. In 1764, monk Matej built a narthex with a bell tower and the Parakklesion of the Intercession of the Theotokos. The iconostasis was made in Novi Sad in 1751 and it was painted by Teodor Stefanović Gologlavac in 1753/1754.[34]

Under inventory number of MSPC e. no. 1155, the Museum of the Serbian Orthodox Church keeps a reliquary cross made of gilded silver using casting, filigree and granulation techniques (Fig. 5). The dimensions of the cross are 13 × 9.2 × 1.8 cm. An old signature mark DIV 14 is inscribed on the back and it was assigned to the object in Zagreb, where it was transferred after the devastation of Divša monastery following the bombing of Fruška Gora. The object got its mark LXXXIII during an inventory at the Museum of the Serbian Orthodox Church. The base of the cross is made in the form of a shallow cross-shaped box made of flat gilded silver sheet, containing larger fragments of the relics of several saints, fastened to the base with wax so that they do

[32] Духовно и културно наслеђе Манастира Студенице 2019: 258–260.

[33] Радојковић 1955:57–59 и даље.

[34] Ковачевић 2007.

5. *Крст-мошчаник хаџи-Исидора Дамјановића из манастира Дивше, 1763, предња страна и полеђина, инв. бр. МСПЦ е. бр. 1155 – DIV. 14 (фото: Александар Радосављевић)*

5. *Reliquary-cross of Hadži-Isidor Damjanović from Divša monastery, 1763, front side and the back, inv. no. MSPC e. no. 1155 – DIV. 14 (photo by: Aleksandar Radosavljević)*

која је предмету додељена у Загребу, где је пренет после девастирања манастира Дивше након бомбардовања Фрушке горе. Ознаку LXXXIII предмет је добио приликом пописа у Музеју Српске православне цркве. Основа крста израђена је у виду плиће крстообразне кутије од равног сребрног позлаћеног лима, у коју су положени већи фрагменти моштију више светитеља, причвршћени за основу воском како се не би померали. Горњи део крста-реликвијара је у виду танке, деликатне и са високим степеном мајсторства изведене филигранске оплате са мотивом лозице и више отвора, кроз које се виде већи комади моштију. Преовлађују отвори уоквирени филиграном у форми четворолиста, тј. крста равних заобљених кракова – каквих је осам, при чему постоје три већа и пет мањих, а један већи отвор у горњем делу реликвијара је оштећен. Отвора мање правилног облика има при врху крста и у основи доњег крака. Сребрна и позлаћена филигранска оплата је причвршћена за базу крста помоћу шеснаест вертикалних сигурносних иглица

not move. The upper part of the reliquary cross is in the shape of a thin, delicate and masterfully crafted filigree formwork with a vine motif and several openings through which it is possible to see larger pieces of the relics. The predominant openings are those framed with filigree in the four-leaf form, i.e., the shape of a cross with straight rounded arms – and there are eight such openings, three larger and five smaller, while one larger opening in the upper part of the reliquary is damaged. There are openings of a less regular form at the top of the cross and at the base of the lower arm. The silver and gilded filigree formwork is fastened to the base of the cross by sixteen vertical safety pins with spherical ends, thirteen of which have been preserved, and thus this cover-like formwork cannot be opened. The cellular filigree decoration on the cover formwork is not filled with enamel.

Searching for the data about the reliquary from Divša, we did not find any mention of its existence in the description of Fruška Gora monasteries from 1753. Much later, however, in his work dedicated

са лоптастим завршецима, од којих је сачувано тринаест, па ову оплату налик поклопцу није могуће отварати. Ћелијасти филигрански украс на оплати поклопца није испуњен емаљом.

Трагајући за подацима о реликвијару из Дивше, не налазимо помен о његовом постојању у опису фрушкогорских манастира из 1753. године. Знатно касније, међутим, др Лазар Мирковић у раду посвећеном манастиру Дивши из 1927. године сачинио је, између осталог, драгоцени преглед најзначајнијих књига и предмета ризничких својстава у поседу манастира. Међу пописаним светињама је и крст мошчаник који је предмет нашег интересовања. Мирковић, наиме, сведочи да се у време писања текста, уочи 1927. године, крст са моштима више светитеља чувао на часном престолу у олтару.[35] На основу података које тада бележи из Књиге записне бр. 567 (код 21. маја 1763. године), доноси два вредна помена о ктитору крста хаџи-Исидору Дамјановићу, хиландарском монаху пореклом из Будима: „У цркву манастира Дивше на часном престолу чува се данас крст монаха Хаџи-Исидора Дамјановића из Будима. Овај је крст од сребра па позлаћен, филигран израда, висок је 13 cm а широк 9 cm, и у њему су разне свете мошти. У Књизи записној бр. 567. код 21. маја 1763. године о овом крсту пише следеће: ѿц҃ь аѡїа ісѝдоръ монахъ дамїановї ѝз бѹдима даде ѐданъ крстъ ѡкован сребромъ ѝ позлашенъ наполнѣнъ различнимн ст҃нимн мощимн, ѝ на нѣмъ фѹтролъ ѿ сребра маїсторїа изрѧдна: кой крстъ даде за вѣчни свой споменъ оу црковъ ст҃аго николаѧ дивши кое ѹстмено проклннѣ ѿ сего храма ѣ ѝзнети сен кр҃тъ за кое і свое рѹчно подписѹе се. Иза овога Хаџи-Исидор записао је у Књизи записној ово: ꙗ своерѹчно подписѹемъ за ѿвѹ стопѹ на воскѹ ѝзображена ї крстъ сребромъ ѝ златомъ ѹкрашено различнѝе ст҃ѝе мощѝ ва немъ кое свехъ дарѹемъ ѹ манастиръ ѣйпшѹ храмъ ст҃аго николаꙗ и коѝби ѹкраѿ ѝлѝ ѿднеѡ без знаніа ѝ без благословенїꙗ проклетъ да естъ ѿ манастира и одъ светнх ѿтецъ кѹвеждѝна манастира и ѣйпше где е даровато тѹ вечно да бѹде хаџи исѝдоръ монах рожденнемъ из бѹдима.“[36]

Поменута књига Протокола манастира Кувеждина и Ђипше, тј. „Књига записнаја“ од 1738. до 1773. године данас се чува у Музеју Српске православне цркве под инвентарним бројем МСПЦ 75 (стари инвентарни број KUV. 57), а два записа о ктитору крста са моштима из Дивше налазе се на листу 37v (сл. 6) и гласе:

to Divša Monastery from 1927, Dr. Lazar Mirković made, among other things, a valuable review of the most important books and objects that had treasury-worthy properties and that were in the possession of the monastery. Among the listed holy objects is the reliquary cross that is the subject of our interest. Namely, Mirković witnessed that at the time of writing the text, on the eve of 1927, the cross with the relics of several saints was kept on the Holy Table in the altar.[35] On the basis of the data he then recorded from the Book of Records no. 567 (beside 21 May 1763), he brought to light two valuable mentions of the ktetor of the cross Hadži-Isidor Damjanović, a Hilandar monk originally from Buda: “Nowadays the cross of the monk Hadži-Isidor Damjanović from Buda is kept at the church of Divša monastery on the Holy Table. The cross is made of silver and then gilded, in the filigree style, 13 cm high and 9 cm wide, and it contains various holy relics. In the Book of Records no. 56, beside 21 May 1763, the following is written about this cross:

ѿц҃ь аѡїа ісѝдоръ монахъ дамїановї ѝз бѹдима даде ѐданъ крстъ ѡкован сребромъ ѝ позлашенъ наполнѣнъ различнимн ст҃нимн мощимн, ѝ на нѣмъ фѹтролъ ѿ сребра маїсторїа изрѧдна: кой крстъ даде за вѣчни свой споменъ оу црковъ ст҃аго николаѧ дивши кое ѹстмено проклннѣ ѿ сего храма ѣ ѝзнети сен кр҃тъ за кое і свое рѹчно подписѹе се. Behind this, Hadži-Isidor wrote the following in the Book of Records: ꙗ своерѹчно подписѹемъ за ѿвѹ стопѹ на воскѹ ѝзображена ї крстъ сребромъ ѝ златомъ ѹкрашено различнѝе ст҃ѝе мощѝ ва немъ кое свехъ дарѹемъ ѹ манастиръ ѣйпшѹ храмъ ст҃аго николаꙗ и коѝби ѹкраѿ ѝлѝ ѿднеѡ без знаніа ѝ без благословенїꙗ проклетъ да естъ ѿ манастира и одъ светнх ѿтецъ кѹвеждѝна манастира и ѣйпше где е даровато тѹ вечно да бѹде хаџи исѝдоръ монах рожденнемъ из бѹдима.“[36]

The mentioned book of the Protocol of Kuveždin and Đipša monasteries, i.e., the “Book of Records” from 1738 to 1773 is kept nowadays at the Museum of the Serbian Orthodox Church under the inventory number MSPC 75 (old inventory number KUV. 57), while the two records about the ktetor of the cross with relics from Divša may be found on page 37v (Fig. 6) and they read:

“Father Hadžija Isidor, monk Damjanović from Buda gave a cross made of silver and gilded, filled with different holy relics and on it a casing made of silver by a master craftsman: which cross he gave for his eternal commemoration at the Church of St

[35] Мирковић 1927: 8–9.

[36] Мирковићево читање ова два записа наводимо интегрално. Преузима га и Ковачевић 2007: 34–35.

[35] Мирковић 1927: 8–9.

[36] We are integrally quoting Mirković’s reading of these two records. It has been taken over also by: Ковачевић 2007: 34–35.

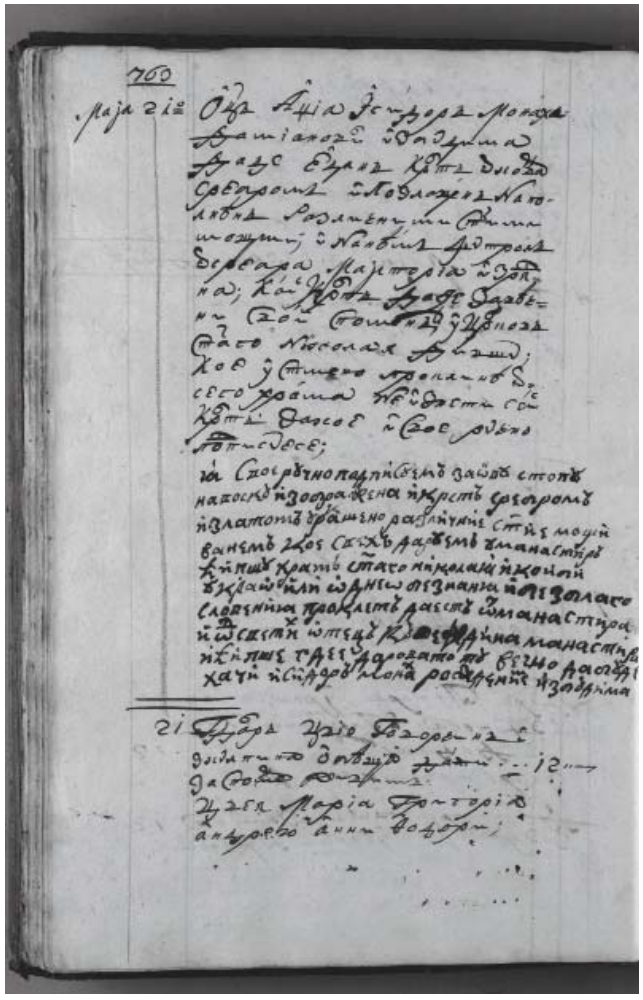

6. Протокол манастира Дивше од 1738. до 1773 („Књига записна“ бр. 567), инв. бр. МСПЦ 75 – KUV. 57, лист 37v од 23. маја 1763 (фото: Музеј СПЦ)

6. Protocol of Divša monastery from 1738 to 1773 (“The Book of Records” no. 567), inv. no. MSPC 75 – KUV. 57, page 37v of 23 May 1763 (photo by: The SOC Museum)

„Отац Хаџија Исидор монах Дамјановић из Будима даде један крст окован сребром и позлаћен напуњен различитим светим моштима, и на њему футрола од сребра мајсторске израде: који крст даде за вечни свој помен у цркви Светог Николе Дивши, што усмено проклиње да се из овог храма не износи овај крст за шта и својеручно потписује се.“ (ѻ҃ц҃ь а҃ѿ҃ї а҃сидоръ монахъ | дамїановиѣ и҃з бѹдима | даде е҃данъ кр҃тъ ѡкованъ | сребромъ и҃ позлащенъ напо | лнѣнъ различнимн ст҃имн | мощимн; и҃ на нѣмъ фѹтролъ | ѿ сребра маїсторїа и҃зрад | на; кой кр҃тъ даде за вѣч | нн свой споменъ ѹ҃ црковъ | ст҃аго нїколая дивши; | кое ѹ҃стмено проклннѣ ѿ | сего храма не и҃знети сен | кр҃тъ за кое и҃ свое рѹчно | подпнсѹе се;[37])

[37] Читање доносимо са извесним малим разликама у односу на Мирковића.

Nicholas of Divša, which orally he curses not to have this cross leave this temple, for which he signs in his own handwriting.” (ѻ҃ц҃ь а҃ѿ҃ї а҃сидоръ монахъ | дамїановиѣ и҃з бѹдима | даде е҃данъ кр҃тъ ѡкованъ | сребромъ и҃ позлащенъ напо | лнѣнъ различнимн ст҃имн | мощимн; и҃ на нѣмъ фѹтролъ | ѿ сребра маїсторїа и҃зрад | на; кой кр҃тъ даде за вѣч | нн свой споменъ ѹ҃ црковъ | ст҃аго нїколая дивши; | кое ѹ҃стмено проклннѣ ѿ | сего храма не и҃знети сен | кр҃тъ за кое и҃ свое рѹчно | подпнсѹе се;[37])

“I’m personally signing for this foot shaped in wax and the cross adorned with silver and gold and different holy relics in it, which I all donate to the monastery of Đipša, the Church of St Nicholas. And whoever would steal or take away without knowledge and without blessing, may he be cursed by the monastery and by the holy fathers of Kuveždin monastery and Đipša, where it was given to be there forever. Hadži Isidor, a monk, born in Buda.” (ıа҃ своерѹчно подпи́сѹемъ за ѡ҃вѹ стопѹ | на воскѹ и҃зображ ена и҃ крстъ сребромъ | и҃ златомъ ѹ҃рашено различнїе ст҃ѝе мощѝ | ва немъ кое свехъ дарѹемъ ѹ манастѝръ | ѣ҃ѝпшѹ храмъ ст҃аго нѝколаѝ н коѝбѝ|ѹкраѡ ѝлѝ ѡ҃д- неѡ без знанїа и҃ без благо|словенїа проклетъ да естъ ѿ манастира | и҃ одъ светѝ ѡ҃тецъ кѹвеждѝна манастира | и҃ ѣ҃ѝпше где е даровато тѹ вечно да бѹде | хацѝ и҃сѝдоръ монаѝ рожденнѝѣ и҃з бѹдѝма.)

In his work dedicated to Divša Monastery, Mirković also states that in 1927, on the Holy Table in the altar next to the cross with the relics of several saints, there was yet “another small blessing cross with a foot, on which the year 1763 was engraved on the bottom.”[38] This cross is kept in the collection of the Museum of the Serbian Orthodox Church and has the inventory number MSPC 5079 (DIV. 15). It is mentioned in the inventory of Divša monastery for the year 1762 (28 December) as “a small cross, made of silver and gilded, and decorated with pearls on a foot.”[39]

Hadži-Isidor Damjanović donated the reliquary cross, a valuable gift to Divša Monastery during the time of Hegumen Ilarion Stanojević (1763–1776), who was ordained deacon and presbyter by Patriarch Arsenije III Čarnojević in 1740 and 1742, respectively.[40] Among the names of the monks of the then brotherhood of the monastery of Divša, which are known on the basis of Kuveždin Protocol no. 159 for 1764, there is no name of Hadži

[37] We are presenting the reading with certain minor differences in comparison to Mirković.

[38] Ibid.

[39] Ibid.

[40] Петковић 1936: 13–14.

„Ја својеручно потписујем за ову стопу на воску изображену и крст сребром и златом украшен различитим светим моштима у њему које све дарујем манастиру Ђипши храму Светог Николаја. И ко би украо или однео без знања и без благослова проклет да је од манастира и од светих отаца Кувеждина манастира и Ђипше где је даровано ту вечно да буде. Хаџи Исидор монах рођењем из Будима.“ (ꙗ҆ своеръ҃чно подпи́сꙋемъ ѕа ѡ҆́вꙋ стопꙋ҆ на воскꙋ и҆ѕображена и҆ крстъ сребромъ ꙗ҆ ѕлатомъ ꙋ҆крашено раѕли́чнѝе ст҃и҆е мощѝ ꙗ҆ ва немъ кое свѣхъ дарꙋемъ ꙋ манастѝръ ꙗ҆ѣ́ипшꙋ храмъ ст҃аго нѝколаꙗ҆ и коѝбѝ҆ꙋкраѡ҆ и҆лѝ ѡ҆днеѡ бе̑ѕ ѕнанꙗ и҆ бе̑ѕ благо҆словенꙗ проклетъ да естъ ѿ манастира ꙗ҆ одъ светѣ҃ ѡ҆тецъ кꙋвеѫ дѝна манастира ꙗ҆ ѣ҆́ипше где е даровато тꙋ вечно да бꙋде ꙗ҆хаци҃ и҆сѝдоръ мона҃ рожденнѣ҃ѣ ѝѕ бꙋдѝма.)

Мирковић у раду посвећеном манастиру Дивши наводи и податак да се на часном престолу у олтару поред крста са моштима више светитеља 1927. године налазио „још један мали ручни крст са стопицом, на којој је доле угребана година 1763“.[38] Овај крст чува се у збирци Музеја Српске православне цркве и има инвентарни број МСПЦ 5079 (DIV. 15). Помиње се у инвентару манастира Дивше за 1762. годину (28. децембар) као „крст мален, сребром окован и позлаћен, и бисером накићен на стопици“.[39]

Хаџи-Исидор Дамјановић је крст-реликвијар, вредан дар манастиру Дивши, поклонио у време игумана Илариона Станојевића (1763–1776), кога је за ђакона и презвитера рукоположио патријарх Арсеније III Чарнојевић 1740, односно 1742. године.[40] Међу именима монаха тадашњег братства манастира Дивше, која су позната на основу кувеждинског Протокола бр. 159 за 1764. годину, нема имена хаџи-Исидора.[41] Наиме, он се упокојио управо те, 1764. године у Дивши, о чему сведочи запис који је Мирковић пронашао у Протоколу бр. 516: „Споменути монах Хаџи-Исидор Дамјановић из Будима, пострижник хиландарски, умро је 1764. год. у Дивши, што видимо из једног записа у Књизи записној бр. 516, који гласи: 1764 апрѝ: 25 престави се аци ї҆сндоръ мона҃ пострижникъ хиландарски въ ѡ҆ѣ҃ дивши“.[42] Стил израде крста из Дивше одговара домаћој продукцији XVIII века. Префињеној изради, која укључује и позлаћени филигран, без употребе емаља, нисмо

7. Ручни крст са стопом из манастира Дивше, инв. бр. МСПЦ 5079 – DIV. 15 (фото: Александар Радосављевић)

7. Blessing cross with a foot from Divša monastery, inv. no. MSPC 5079 – DIV. 15 (photo by: Aleksandar Radosavljević)

Isidor.[41] Namely, he passed away in Divša in 1764, as evidenced by the record which Mirković found in Protocol no. 516: “The said monk Hadži-Isidor Damjanović from Buda, a tonsurer from Hilandar, died in Divša in 1764, which we see from a note in the Book of Records no. 516, which reads: 1764 апрѝ: 25 престави се аци ї҆сндоръ мона҃ пострижникъ хиландарски въ ѡ҆ѣ҃ дивши“.[42] The style of the making of the cross from Divša corresponds to the domestic production of the 18th century. In the material available to us, we have not found any direct analogies to the refined workmanship that includes gilded filigree, without the use of enamel, in the related items from the treas-

[38] Исто.

[39] Исто.

[40] Петковић 1936: 13–14.

[41] Петковић 1936: 14–15.

[42] Мирковић 1927: 9. Овај протокол није у фонду Музеја Српске православне цркве.

[41] Петковић 1936: 14–15.

[42] Мирковић 1927:9. This protocol is not in the fund of the Museum of the Serbian Orthodox Church.

пронашли директне аналогије у сродним предметима из ризница фрушкогорских манастира у нама доступној грађи. Извесне стилске сличности са крстом из Дивше има крст-реликвијар на преклоп из Музеја примењене уметности (МПУ инв. бр. 2097, Збирка Љубе Ивановића бр. 1992)[43] двоструко мањих димензија (7 × 4 cm), датиран у XIX век, на коме преовлађује филигран са гранулама и стилизованим палметама.

У вези са крстом из Дивше занимљиву околност представља чињеница да га његов ктитор, монах Исидор, именује као „стопу на воску изображену“, и „крст сребром и златом украшен различитим светим моштима“. По свему судећи, радило се о крсту који је изношен пред вернике ради поклоњења и целивања реликвија похрањених у њему. Сасвим је ретка и неуобичајена формулација двоструке клетве – писмене и „усмене“, којом је крст из Дивше приликом даривања заштићен од отуђивања и крађе. Најпре је анонимни монах, аутор основног записа у Протоколу, којим Дивша прима ванредно значајан поклон 1763. године дана 21. маја, забележио податак да хаџи-Исидор Дамјановић „крст даде за вечни свој помен у цркви Светог Николе Дивши, што усмено проклиње да се из овог храма не износи овај крст за шта и својеручно потписује се.“ Непосредно испод сачувана је својеручно писана лична изјава ктитора, тј. дародавца крста, хиландарског пострижника и монаха Дивше хаџи-Исидора Дамјановића, што је изузетно ретка околност. У писаној изјави Исидор својој клетви против крађе крста који је даровао прикључује клетву монаха манастира Дивше и „светих отаца“ Кувеждина, чији је Дивша била метох: „… И ко би украо или однео без знања и без благослова проклет да је од манастира и од светих отаца Кувеждина манастира и Ђипше где је даровано ту вечно да буде“. Хаџи-Исидор, врло брзо након што је учинио спомена вредан ктиторски прилог, умире у Дивши 25. априла 1764. године.

*

Објављивањем основних података о изгледу, димензијама, пореклу и расположивим изворима који се тичу два крста-реликвијара из Збирке Музеја Српске православне цркве осветљене су, верујемо, неке нове и мање познате чињенице из дуге и страдалне историје фрушкогорских манастира Бешенова и Дивше. Надамо се да ће оне своје место пронаћи у новим истраживањима стручњака везаним за опредељивање радио-

[43] Миловановић 1993: 110, инв. бр. 194.

uries of Fruška Gora monasteries. Certain stylistic similarities with the cross from Divša may be seen in a folding reliquary cross from the Museum of Applied Arts (MPU inv. no. 2097, Ljuba Ivanović Collection no. 1992)[43] of twice as small dimensions (7 × 4 cm), dated back to the 19th century which has predominance of filigree with granules and stylised palmettes.

As regards the cross from Divša, an interesting circumstance lies in the fact that its ktetor, monk Isidor, calls it “a foot shaped in wax” and “a cross adorned with silver and gold and different holy relics.” Judging by all, it was a cross that was presented to the faithful for the purpose of worshiping and kissing the relics stored in it. The formulation of the double curse is quite rare and unusual – written and “oral” curse, by which the cross from Divša was at the time it was donated also protected from alienation and theft. First, an anonymous monk, the author of the primary record in the Protocol, by which Divša received an extraordinarily important gift on 21 May, 1763, noted that Hadži-Isidor Damjanović “gave the cross for his eternal commemoration at the Church of St Nicholas of Divša, which he orally curses that this cross should not be taken out of this church, for which he signs in his own handwriting.” Directly below, there is a personal hand-written statement of the ktetor, i.e., the donor of the cross, a tonsurer from Hilandar and a monk of Divša, Hadži-Isidor Damjanović, which is an extremely rare circumstance. In the written statement, Isidor joins his curse against the theft of the cross he has donated with a curse of the monks of Divša monastery and the “holy fathers” of Kuveždin, the metoch of which was precisely Divša: “...And whoever would steal or take away without knowledge and without blessing, may he be cursed by the monastery and by the holy fathers of Kuveždin monastery and Đipša, where it was given to be there forever.” Soon after he had given a commemoration-worthy ktetorial donation, Hadži-Isidor passed away in Divša on 25 April, 1764.

*

By publishing basic data on the appearance, dimensions, origin and available sources concerning the two crosses-reliquaries from the Collection of the Museum of the Serbian Orthodox Church, we hope to have shed light on some new and lesser-known facts from the long and difficult history of Fruška Gora monasteries Bešenovo and Divša. We hope that they will find their place in the new research by experts related to the establishing of the

[43] Миловановић 1993: 110, inv. no. 194.

ница у којима су реликвије ове врсте настале, установљавања функције и контекста употребе, доприноса снажењу култова светитеља чије се мошти, тј. реликвије у њима налазе, односно идентификовању моштију унутар крста из Бешенова (на пример „у светима два од дванаест светих“), а посебно моштију за сада непознатих светитеља из Дивше.

manner in which the reliquaries of this type were first created, the establishing of the function and context of their use, the contribution to the strengthening of the cults of the saints whose relics they contain, that is, the identification of the relics inside the cross from Bešenovo (for instance, “among the holy two of the twelve holy”) and especially of the relics of the currently unknown saints from Divša.

Извори / Sources:

Ковачевић Д., Нинковић Н. 2010, *Инвентар манастира Бешенова из 1896. године*, Истраживања 21, 263–310.

Кулић Б. 1996, *Инвентари манастира Бешеново (1775.) и Ново Хопово (1776.)*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине XVIII, 199–217.

Стојановић Љ. 1902, *Стари српски записи и натписи*, I, Нови Сад.

Руварац Д. 1903, *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. год.*, Сремски Карловци.

Литература / Literature:

Валтровић М. 1886, *Српске црквене старине на Будим-пештанској земаљској изложби (наставак)*, Старинар III, 75–95.

Духовно и културно наслеђе Манастира Студенице: древност, постојаност, савременост, Београд, 2019.

Ковачевић Д. 2007, *Дивша – Ђипша. Манастир Светог Николе*, Сремска Митровица.

Ковачевић Д. 2009, *Манастир Бешеново*: *успомени на монаштво фрушкогорских манастира које су уништили Хрвати у време Независне Државе Хрватске*, Извори о историји и култури Војводине, Нови Сад, 99–151.

Ковачевић Д. 2011, *Бешеново Манастир Светих архангела Михаила и Гаврила*, Нови Сад.

Костина И. Д. 2005, *Наперсные кресты-мощевики XVIII века в собрании Музеев Московского Кремля*, Ставрографический сборник, книга третья: Крест как личная святыня, Москва, 617–642.

Миловановић Д. 1993, *Крстови (од 5. века до 1993. године)*, Београд.

Мирковић Л. 1927, *Манастир Дивша*, Братство XXII, књ. 34, Београд.

Мирковић Л. 1931, *Старине фрушкогорских манастира*, Београд.

Петковић С. 1937, *Манастир Кувеждин и Дивша у XVIII веку (грађа за историју фрушкогорских манастира)*, Нови Сад.

Родникова И. С. 2005, *Наперсные кресты из собрания Псковского музея*, Ставрографический сборник, книга третья: Крест как личная святыня, Москва, 495–529.

Стерлигова И. А. 2005, *Онаперсных крестах XVI–XVII веков, связываемых с Новгородом*, Ставрографический сборник, книга третья: Крест как личная святыня, Москва, 255–266.

Стојановић А. 2012, *Радослав Грујић о преносу моштију српских светитеља априла 1942. године из НДХ у окупирану Србију*, Токови историје 1, 69–86.

Тимотијевић М. 2008, *Манастир Крушедол*, II, Београд.

Радојковић Б. 1955, *Крстови у емаљу XVI и XVII века*, Зборник Музеја примењене уметности 1, 53–86.

Шполянская Д. В. 2005, *Крест-мощевик Федора Алексеевича Головина из собрания Отдела драгоценных металлов Государственного Исторического музея*, Ставрографический сборник, книга третья: Крест как личная святыня, Москва, 421–428.

Шполянская Д. В. 2005а, *Наперсные кресты-мощевики XIV–XVI вв. и кресты-мощевики с владельческими надписями в собрании Отдела драгоценных металлов Государственного Исторического музея*, Ставрографический сборник, книга третья: Крест как личная святыня, Москва,459–494.

Штрасер П. 1989, *Ктитори и приложници манастира Шишатовца у XVIII веку*, Манастир Шишатовац, ур. Д. Давидов, Н. Тасић, Београд, 367–388.